

De Arabische landen en de globalisering

► *Gouda Abdel-Khalek en Karima Korayem*

In dit artikel worden de belangrijkste economische en sociale gevolgen van de globalisering voor de Arabische landen bestudeerd. De gevolgen van de globalisering voor de economische groei en de kwetsbaarheid van de Arabische landen worden in kaart gebracht, waarbij de auteurs focussen op de mogelijke sociale gevolgen die de globalisering kan hebben voor de tewerkstelling en de armoede. Voor de Arabische landen impliceert dit ook dat men zich vooreerst moet vertrouwd maken met de nogal heterogene sociaal-economische kenmerken van deze economieën en hun kwetsbaarheid door de mondialisering.

Deze studie bestaat uit drie delen. In het eerste deel zullen we de belangrijkste kenmerken van de Arabische landen die relevant zijn voor onze beoordeling bespreken. Het tweede deel bevat een beoordeling van de economische implicaties van de globalisering met betrekking tot de economische groei, de sectorale structuur en de economische kwetsbaarheid. Tenslotte worden in het derde deel de sociale gevolgen van de globalisatie voor de werkgelegenheid en de armoede bestudeerd.

1. Belangrijkste kenmerken van de Arabische landen

Aangezien de Arabische landen in hun economische en sociale kenmerken niet homogeen zijn, moet men deze landen in subgroepen onderverdelen. Volgens de classificatie van het *Unified Arab Economic Report* zijn de Arabische landen verdeeld in twee groepen: de eerste groep omvat de belangrijke olie-exporterende landen met de leden van de Gulf Cooperation Council (GCC), plus Algerije, Irak en Libië, en de tweede groep omvat de Arabische

landen die hun economieën hebben gediversifieerd (*Arab League* 1994).

De hoofdkenmerken van en de verschillen tussen de Arabische landen zijn: de belangrijke olie-exporterende landen, speciaal de GCC-leden, zijn klein in termen van bevolkingsaantallen, maar relatief groot met betrekking tot het BNP, terwijl het omgekeerde opgaat voor de andere Arabische landen met een meer gediversifieerde economie. De landen van de eerste groep omvatten 32,7 procent van de bevolking en beslaan 66,2 procent van het totale Bruto Binnenlands Product (BNP) van de regio. Saoedi-Arabië heeft het grootste BNP in de Arabische regio (21 procent van het totaal). De tweede groep landen telt 67,3 procent van de bevolking en 33,8 procent van het totale BNP in de Arabische regio. Dit weerspiegelt zich in een aanmerkelijk hoog inkomen per capita in de eerste groep, speciaal dan in de GCC-landen, zeker als we dat vergelijken met het gemiddelde inkomen in de landen van de tweede groep (berekend op basis van *Arab League* 1999, appendix, tabellen 2/5, 2/7, 2/11).

De gemiddelde jaarlijkse groeipercentages van de bevolking zijn hoger voor de leden van de GCC (2,9 procent) indien vergeleken met de gemiddelde groei van 2,5 procent in de landen van de tweede groep en met de 2,0 procent voor de landen uit de eerste groep die niet behoren tot de GCC. Eén van de gevolgen van de grote bevolkingsaanwas in de Arabische regio is de lage arbeidsparticipatiegraad die in de GCC-landen en in de landen van de tweede groep rond de 37 procent ligt en op 31 procent in de niet-GCC-landen

van de eerste groep (berekend op basis van *Arab League*, appendix tabellen 2/7 en 2/11). Dit is veel lager dan de vergelijkbare ratio in de landen met een laag, midden en hoog inkomen, waar in de respectieve groepen van landen de percentages 50,0, 44,0 en 48,6 (berekend op basis van *World Bank 2000a*, tabel 3) zijn. Deze lage participatiepercentages vertalen zich in de Arabische regio ook in hoge procentuele ondersteuningslasten, hetgeen één van de primaire oorzaken van de armoede is.¹ Deze verhouding is drie actieven voor vier inactieven in alle Arabische landen (behalve voor Somalië en de Verenigde Arabische Emiraten) tegen drie actieven voor twee inactieven in de ontwikkelde landen (Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten) en in NICs (Newly Industrialized Countries) als in Hongkong en Singapore (Korayem 1998). Een ander gevolg van de relatief hoge demografische groei is het grote aandeel van de jeugdige bevolking (jonger dan 15 jaar oud), wat een potentieel sterke aangroei van het arbeidsaanbod voor de komende generaties betekent. Dat zal de vooruitzichten voor de werkloosheid in de regio verslechteren.

Bekijken we de structuur van de productie voor het jaar 1998 in de Arabische regio, dan zien we dat in de eerste groep van landen de extractieve industrie, die vooral uit olie bestaat, ongeveer een kwart of meer van het Bruto Binnenlands Product (BBP) in de meeste van de landen van de GCC voortbrengt. De industriële sector omvat in de meeste landen van de eerste groep niet meer dan 9 procent van het BBP en bereikt rond 12 procent in Bahrein en de Verenigde Arabische Emiraten.² In alle GCC-landen, maar met uitzondering van Saoedi-Arabië, is de agrarische sector onbeduidend (3,4 procent van het BBP of lager). De landen van de tweede groep kennen een meer gevarieerde productiestructuur. Met uitzondering van Djibouti en Jordanië ligt het relatieve aandeel van de landbouwsector tussen 8 procent in Libanon en 49 procent in Soedan. Het relatieve aandeel van de industriële sector in het BBP ligt tussen minder dan 4 procent voor Djibouti tot 18 procent voor Tunesië. Het relatieve aandeel van de extractieve sector ligt in drie landen (Mauritanië, Syrië en Jemen) tussen 11 procent en 19 procent en bedraagt 6 procent in Egypte. Het daalt tot 4 procent of minder in de andere landen van de groep (berekend op basis van *Arab League 1999*, appendix tabel 2/3).

Bij het overlopen van de verhoudingen tussen overheidsinkomen en -uitgaven in de twee groe-

pen van landen in de Arabische regio in 1998 ziet men dat de verhouding van overheidsinkomen ten aanzien van het BBP in alle grotere olie-uitvoerende landen (groep 1), met de uitzondering van Libië en Koeweit, tussen 24 en 34 procent ligt. In alle landen van de tweede groep, met uitzondering van Libanon en Soedan, bedraagt deze verhouding 22 tot 32 procent. Dit toont aan dat in de twee groepen van landen, behalve enkele uitzonderingen daargelaten, de verhouding van de overheidsinkomen tot het BBP tussen een kwart en een derde ligt. Aan de ene kant is er in de twee groepen van landen een aanzienlijk verschil in de verhouding van de regeeringsuitgaven ten aanzien van het BBP. De verhouding ligt rond 40 procent en hoger in de grotere olie-exporterende landen, met als uitzondering Bahrein en Algerije, terwijl de verhouding onder 30 procent ligt in alle landen van de tweede groep, met als uitzondering Libanon, Jordanië en Jemen. Het financieringstekort in de eerste groep van landen was in 1998 5 procent en lag er hoger dan in de GCC-landen, terwijl het percentage lager was in de landen die niet behoorden tot de GCC (zero deficit in Libië en 4 procent in Algerije). In de tweede groep van landen is het financieringstekort overall lager dan 5 procent, met als uitzondering Libanon (16 procent) en Jordanië (7 procent) (*Arab League 1999*, appendix tabellen 6/1-6/3, 6/6).

De handelsbalans in de eerste groep landen heeft, met uitzondering van Oman, een overschot. Alle landen in de tweede groep hebben een tekort op de handelsbalans, met als uitzondering Mauritanië. Het lopende tekort op de betalingsbalans is niettemin aanmerkelijk hoger in de GCC-landen in vergelijking met de andere grotere olie-exporterende landen in de eerste groep en met alle landen van de tweede groep, met als uitzondering Libanon en Soedan. Het tekort bedraagt hier 10 procent of meer in de GCC-landen (*Arab League 1999*, appendix tabellen 2/3 en 9/1).

2. De economische implicaties van de globalisering voor de Arabische landen

De globalisering is een multidimensioneel proces. Om de economische gevolgen van de globalisering voor de Arabische landen te kunnen bespreken, moeten we ingaan op de vier specifieke dimensies ervan, namelijk de liberalisering van de handel, de financiële liberalisering, het uitbesteden van de productie en de alomvattende institutionalisering van de marktverhoudingen. We zullen onze discussie beperken tot de economische

gevolgen voor de groei en de sectoriële structuur van het BBP en de kwetsbaarheid.

2.1. De gevolgen voor de groei en de sectoriële structuren

Omdat de totale economische groei een toename van de factor inputs en van de totale factor productiviteit veronderstelt, zal de invloed van de globalisering op de economische groei afhangen van de groeivoorzichten op beiderlei terreinen. Een duidelijk onderscheid moet worden gemaakt tussen de verscheidene categorieën van landen, in het bijzonder tussen de ontwikkelde versus de ontwikkelingslanden, de landen met open grenzen versus de ingesloten of geïsoleerde landen.³ Tegenwoordig is er een verhit debat gaande waarin de conceptuele en methodologische issues met betrekking tot de verhouding tussen openheid en groei herkenbaar zijn (Greenaway e.a. 1997; Frankel en Romer, 1999). We zullen niet gedetailleerd ingaan op dit debat. Men kan enkel wijzen op de moeilijk te beantwoorden vraag over de implicaties van de liberalisering van de handel (openheid) voor de economische groei. Tegen deze achtergrond kan men allicht de vraag stellen: wat betekent de globalisering voor de groei van de Arabische economieën?

2.1.1. De implicatie voor de groei

Zoals hierboven gesteld hangt de economische groei af van de veranderingen in beide productiefactoren (arbeid en kapitaal) en de totale productiviteit van de productiefactoren. Met betrekking tot het laatste kunnen we enkel zeggen dat men door de globalisering een productiviteitsstijging van alle productiefactoren kan verwachten. Met betrekking tot de input van arbeid kan het veilig zijn aan te nemen dat de verandering in productiviteit zal afhangen van de verandering in vraag naar arbeid als gevolg van de globalisering (zie verder onder 3.1). Met betrekking tot het arbeidsaanbod (beschikbaarheid van de input van arbeid) mag dit geen beperkende factor voor de economische groei zijn gezien de bestaande hoge werkloosheidspercentages in de meeste Arabische landen en de hoge groeipercentages van het arbeidsaanbod. De Arabische landen hebben in vergelijking met elke andere regio de laagste arbeidsparticipatie en de hoogste groei van het arbeidsaanbod (Karshenas 1997; Arab League 1999).⁴ De Arabische economieën hoeven zich

duis geen zorgen te maken over de beschikbaarheid van arbeidskrachten. In feite mogen ze uitzien naar structurele veranderingen om de arbeidsintensiteit van hun economische activiteiten te verhogen. Ze moeten ook de kwaliteit van hun arbeidskracht door middel van onderwijs en training verbeteren. Daardoor kunnen ze er zeker van zijn dat de groei ook arbeidsplaatsen oplevert.

Met betrekking tot de andere factor (kapitaal) suggereren de beschikbare gegevens dat terwijl de kapitaalinvesteringen tijdens de jaren zeventig jaarlijks nog groeiden met 10 tot 15 procent, de groei in de jaren tachtig en negentig meestal negatief was (Karshenas 1997, tabellen 8.2 en 8.6). Het tempo van de kapitaalaccumulatie is nauw verbonden met het wel en wee van de aardolie. Sinds 1980 stond de reële prijs van de olie voortdurend onder druk en bereikte de prijs over de periode na 1984 nooit meer het niveau van 1974 (Arab League 1999, appendix 5/4).

De macro-economische balansen impliceren dat de investeringen via een bijzonder aanpassingspatroon zich aan de fluctuaties in de olieprijs en -inkomsten aanpassen. Een analyse van het spaargedrag van de olie-exporterende landen tijdens de jaren tachtig en negentig toont aan dat gedurende de hoogconjunctuur het sparen toenam met percentages die lager waren dan die van de groei van het werkelijke inkomen. Maar tijdens de crisis daalden de besparingen in dezelfde mate als de daling van het werkelijke inkomen. Tijdens de olieboom in 1996-1997 vermeenderde het werkelijke inkomen van het BBP van alle olie-uitvoerende landen samen met 4,6 procent als gevolg van de verbetering van de *terms of trade* (ruilvoet). Maar de besparingen stegen met slechts 2,5 procent van het BBP. Tijdens de oliecrisis van 1998, toen de olie-exporterende landen als groep een daling van hun werkelijk inkomen met 5,4 procent van het BBP noteerden als gevolg van een verslechtering van hun *terms of trade*, daalden hun besparingen met 5,3 procent van het BBP (World Bank 2000b, tabel 4.1). Als dus de trend op de lange termijn een vermindering van de werkelijke olieprijs inhoudt, dan zal dat patroon, indien het aanhoudt, een versturende invloed hebben op de investeringen, de groei en de tewerkstelling.

Tot hier heeft onze analyse van de macro-economische aanpassingspolitiek aan de boom and bust (expansie en neergang) op de wereldmarkten zich

toegespitst op de GCC-landen. De volgende opmerkingen zijn op hun plaats bij het uitbreiden van onze analyse tot de landen die niet tot de GCC behoren. Ten eerste is olie van belang als een bron van valuta-inkomen voor bepaalde niet-GCC-landen in de eerste groep (zoals Libië, Irak, Algerije) en voor sommige van de meer gediversifieerde economieën in de tweede groep (zoals Egypte, Syrië en Jemen). Er zijn aanwijzingen dat Soedan spoedig bij deze laatste club zal aansluiten. Volgens de gegevens uit 1998 telde het aandeel van de olie-uitvoer respectievelijk mee voor ongeveer 29, 94 en 42 procent van de totale uitvoer van Egypte, Jemen en Syrië (*Arab League* 1999, appendix, tabellen 5/5 en 9/1). Ten tweede heeft de arbeidsmigratie binnen de regio en de ermee verbonden overdrachten van inkomen een sterke band gesmeed tussen de olie-exporterende en de niet-olie-exporterende landen in de regio. Ten derde vormen de kapitaalstromen tussen de oliestaten en de niet-oliestaten in de regio een andere band die erg gevoelig is voor met de olie verband houdende ontwikkelingen. Ten vierde dragen transportactiviteiten verbonden met de oliehandel in het geval van strategisch gelegen landen zoals Egypte op betekenisvolle wijze bij tot de betrokken economieën. We menen daarom te mogen concluderen dat de macro-economische aanpassing aan de booms and busts van toepassing is op zowel de olie- als de niet-olielanden in de Arabische landen.

Welke betekenis heeft de globalisering voor de groei van de Arabische landen? Het antwoord hierop is noch gemakkelijk, noch onverbloemd te geven. Het hangt af van zowel algemene als specifieke overwegingen. Een eerste groep overwegingen omvat factoren die van toepassing zijn op de ontwikkelingslanden in het algemeen, ook al liggen de verhoudingen verschillend. De tweede categorie omvat factoren die specifiek van toepassing zijn op de Arabische landen.

1. Met betrekking tot de eerste categorie kan de globalisering als een nieuwe fase in de ontwikkeling van het kapitalistisch systeem verbonden worden met een multidimensionale crisis: een crisis van structurele overaccumulatie en financiële anarchie. In de geïndustrialiseerde landen die de locomotief van de wereldeconomie zijn, daalde sinds het midden van de jaren zestig het ritme van de brutokapitaalvorming (de vaste investeringen als aandeel van het BBP) (Hirst en Thompson 1998: 126). In overeenstemming hiermee is in de wereld voor de periode 1966-1973 een neer-

waartse trend in de groei van het reële BBP merkbaar. De regionale verschillen in het groeiritme van het BBP wijzigen dit algemeen beeld niet, maar bevestigen het. Met betrekking tot de groeivoorzichten in de ontwikkelingslanden is het waarschijnlijk dat hun groei over 1999-2008 lager zal uitvallen dan de groeipercentages die vóór de financiële crisis van 1997-1999 werden opgetekend (*World Bank* 2000: 3). Verschillende factoren, inzonderheid een nogal erg ongunstige en breekbare externe omgeving en een structurele zwakte van de financiële en fiscale verhoudingen in de ontwikkelingslanden, hebben bijgedragen tot dit negatieve resultaat.⁵ De financiële crisis van 1997-1999 onthulde de breekbaarheid van het internationale financiële systeem of beter het ontbreken van elk systeem nu bepaalde instanties de macht hebben om geld of liquiditeiten te scheppen in offshore-markten zonder te worden gecontroleerd door enige nationale autoriteit. Dit heeft een onevenwicht geschapen tussen de reële en de financiële zijde van de wereldeconomie. De waarde van de jaarlijkse valutatransacties is nagenoeg honderd keer groter dan de waarde van de internationale handel.⁶ Door de liberalisering als de dominante issue te benadrukken, schiep de discipline van de *General Agreement on Tariffs and Trade/World Trade Organization* (GATT/WTO) een regime dat allicht wel bruikbaar voor de wereldhandel is, maar dat dat allicht niet is voor het regelen van de directe investeringen vanuit het buitenland (FDI, *Foreign Direct Investment*). De huidige ongecontroleerde en oneerlijke verdeling van de FDI dreigt de groei van de hele wereldeconomie te beperken en de ruilvoet ten nadele van de ontwikkelingslanden te doen omslaan (Hirst en Thompson 1998: 52).

2. Relevant voor de Arabische landen en voor de gevolgen van de globalisering voor hun economie zijn de rol van de olie en de buitenlandse investeringen.

(i) *Olie*: De Arabische landen bezitten allemaal samen meer dan 60 procent van de bewezen olie-reserves en tenminste een vijfde van de aardgas-reserves.⁷ Olie heeft een cruciale rol gespeeld in de recente economische geschiedenis van de regio. Alhoewel het misschien moeilijk is om de behoefte aan olie direct en eenzijdig te verbinden met de globalisering, toch kan men deze behoefte in de groeiende wereldeconomie verbinden met de globaliseringscontext. De schijnbaar te verwachten daling van de groei van de wereldeconomie zou immers ook een tragere groei van de vraag

naar olie moeten betekenen. Indien we ook nog eens aannemen dat de technologische vooruitgang als een onderdeel van de globalisering kan leiden tot een vermindering van de energie-intensiteit van de productie in het algemeen en van de olie-intensiteit in het bijzonder, dan komen we tot het besluit dat de waargenomen trend in de daling van de reële prijs van de olie sinds 1980 zich zeer waarschijnlijk zal voortzetten (zie gegevens in *Arab League* 1999: 260 en 262). Met betrekking tot de vooruitzichten op de lange termijn voorspelt de Wereldbank dat de olieprijzen onder neerwaartse druk zullen blijven staan. De belangrijkste factoren achter deze ontwikkeling zijn de lage groei in de vraag naar de ruwe olie afkomstig van de Organization of Oil-Exporting Countries (OPEC), de verhoogde concurrentie van de zijde van de olie- en andere energieproducenten, dalende productiekosten voor ruwe olie en andere energiebronnen in het licht van de technologische vooruitgang (leisteenuolie, vloeibaar aardgas). Deze factoren zouden op afzienbare termijn kunnen leiden tot het instellen van een effectief prijsplafond voor een vat ruwe olie in de buurt van 20 dollar (*World Bank* 2000a: 25).⁸ Het is belangrijk op te merken dat deze voorspellingen naar beneden zouden moeten worden bijgesteld indien Irak zijn olieproductie en -export zou hernemen.⁹

(ii) *Buitenlandse investeringen*: Als groep investeren de Arabische landen meer in het buitenland dan dat er investeringen bij hen worden verricht. Er zijn geen accurate gegevens over het wegvloeien van Arabische investeringen beschikbaar. Maar een gissing kan worden gemaakt over de eerste helft van de jaren negentig. De voorraad Arabische investeringen in het buitenland steeg van 400 biljoen dollar in 1990 tot 750 biljoen dollar in 1995 (Khatoush en El-Hamoury 2000). Man kan uit deze informatie opmaken dat de netto uitstroom van Arabische investeringen gemiddeld rond de 60 biljoen dollar per jaar ligt over de periode 1990-1995. Ongeveer 80 procent van de Arabische investeringen wordt verricht in de ontwikkelde economieën van Europa, Japan en de Verenigde Staten, waarvan het merendeel in banktegoeden en overheidsleningen. De stroom van Arabische investeringen in de Arabische landen is hierbij vergeleken een druppeltje met 1,5-2,0 biljoen dollar per jaar (Khariouh en El-Hamoury 2000). De Arabische landen hebben slechts beperkte bedragen aan FDI aangetrokken, die fluc-

tueren rond de 0,5 procent van het BBP tijdens het decennium 1985-1994. Het grootste deel van deze investeringen was geconcentreerd in de energiesector (El-Erian en Sheybani 1998). In de eerste helft van de jaren negentig gingen een aantal Arabische landen open voor buitenlands kapitaal door de kapitaalrekening op de betalingsbalans te liberaliseren (Egypte is hiervan het belangrijkste voorbeeld).¹⁰ Als gevolg van deze en andere veranderingen in de internationale toestand steeg de netto instroom van privé-kapitaal naar die Arabische landen die de belangrijkste ontvangers van buitenlandse investeringen in de regio¹¹ zijn, tot 4,3 miljard dollar, waarvan 2,4 miljard FDI, 2,1 miljard investeringen in portefeuille en 0,24 miljard netto schuldbetalingen. Vergeleken met de ontwikkelde landen komen twee interessante dingen naar voren. Ten eerste bedraagt de netto uitstroom van privé-kapitaal naar de Arabische landen 1,6 procent van hun BBP in 1997, hetgeen minder dan eenderde van de overeenstemmende ratio voor de ontwikkelde landen is. Het bedraagt ook minder dan 1,5 procent van de privé-stromen naar de ontwikkelde landen (*World Bank* 2000b, tabel A2.10). Het belang van de stromen van privé-investeringen naar de Arabische landen is aldus erg gering. Ten tweede onthullen deze data een in hoge mate verwrongen instroompatroon. Instroom van portefeuille-investeringen naar de Arabische landen bedroeg in 1997 48,6 procent van de totale privé-stromen en 85,6 procent van de FDI in vergelijking met respectievelijk slechts 10 procent en 18,5 procent voor de ontwikkelingslanden (berekend op basis van *World Bank* 2000b, tabel A2.10). Indien buitenlands kapitaal noodzakelijk is om het binnenlandse sparen en investeringen aan te vullen, dan zou men inspanningen moeten leveren in de richting van het aantrekken van FDI. Portefeuille-investeringen zijn omwille van hun aard in hoge mate vluchtig.

2.1.2. De gevolgen voor de sectoriële structuren

Men zou de economieën van de Arabische landen kunnen omschrijven als in verschillende mate afhankelijk van grondstoffenwinning. Aan de ene kant vinden we de GCC-landen in groep 1 met een aandeel van de extractieve industrieën in het BBP van gemiddeld 27 procent in 1998. Zij worden gevolgd door de meer gediversifieerde olielanden van groep 1, namelijk Libië, Irak en Algerije, waar de bijdrage van de extractieve indus-

trieën aan het BBP rond de 12 procent bedraagt. Dit getal zou hoger zijn geweest indien er geen economische sancties waren opgelegd aan Irak na de invasie van Koeweit in 1990. Aan de andere kant hebben we de landen van groep 2 waar het aandeel van de extractieve industrieën met gemiddeld 5 procent van het BBP het laagste is. Maar als we de bijdrage van de landbouw toevoegen, dan is het aandeel van de sectoren gebaseerd op grondstoffen in deze groep van niet-olielanden eveneens hoog (ongeveer 23 procent van het BBP voor de extractieve industrieën en de landbouw samen).¹² De industrie telt voor een 10-15 procent van het BBP, met een lager percentage in vele olielanden, maar met rond de 17-18 procent in sommige niet-olielanden, speciaal in Egypte, Marokko en Tunesië (berekend op basis van de *Arab League* 1999, appendix, tabel 2/3).

Wat zijn de gevolgen van de globalisering voor de sectoriële structuur van het BBP? In antwoord op deze vraag bieden we de volgende waarnemingen met betrekking tot de dimensies van de globalisering aan:

(i) De liberalisering van de handel zal vermoedelijk de industriële sector van de Arabische landen in de context van de open vrijhandel onder relatief sterke concurrentiële druk plaatsen. Hoewel de GATT/WTO het subsidiëren van de export verbiedt, zijn de meeste voorkeursmaatregelen om de ontluikende industrieën te beschermen en te diversifiëren nog altijd toegestaan (Amsden 2000). De GATT van 1994, evenals die van 1947, staat de leden toe om zichzelf te beschermen tegen concurrentie van import die de betalingsbalans ontwricht (Artikel XVIII) en ook tegen concurrentie die individuele industrieën bedreigt. De belangrijkste industrieën in de Arabische landen zijn de chemische sector (inclusief olieraffinage), voeding, textiel en kleding, machinebouw en transportuitrusting. Volgens de meest recente cijfers (voor 1997) tellen deze sectoren mee voor respectievelijk 23, 22, 15 en 13 procent van de geproduceerde toegevoegde waarde in de industrie van alle Arabische landen. Er zijn betekenisvolle verschillen per land. De chemische industrie bij voorbeeld blijkt veel belangrijker te zijn in Saoedi-Arabië.¹³ De voedingsnijverheid draagt bij

aan een groot deel van de toegevoegde waarde gerealiseerd in de industrie in Mauritanië (41 procent), Marokko (31 procent), Libanon, Irak en Syrië (rond 25-27 procent). Textiel en kleding spelen een belangrijker rol in Tunesië (36 procent), Syrië (31 procent) en Egypte (23 procent) (*Arab League* 1999, appendix, tabel 4/5). Door de liberalisatie van de handel in de mondiale context

van de GATT zal de industriële sector in de Arabische landen voorts getroffen worden door twee belangrijke ontwikkelingen die in de richting van het regionalisme neigen. Ten eerste zijn er de samenwerkingsakkoorden tussen sommige Arabische landen (die van de zuidelijke Middellandse Zee) en de Europese Unie (EU) binnen het raamwerk van de *Euro-Mediterranean Association Agreements* (EMAAs). Tot nu toe

werden vijf associatieverdragen gesloten tussen de EU en Tunesië, Marokko, Jordanië, Egypte en de Palestijnse Autoriteit elk apart, terwijl Algerije, Libanon en Syrië intussen onderhandelen over het afsluiten van associatieverdragen. Ten tweede is er de *Greater Arab Free Trade Area* (GAFTA) die in 1997 gevormd werd met het doel in de loop van tien jaar (1998-2007) een vrijhandelszone tot stand te brengen. De vooruitzichten van de industriële sector in de Arabische landen zullen binnen de context van de globalisering in grote mate afhangen van het vermogen van die Arabische landen om via integratie en andere maatregelen voordeel te halen uit bepaalde aspecten van de huidige GATT/WTO-discipline om de eigen industrie te bevorderen. De pan-Arabische integratie zal onder andere de positie van de Arabische landen in de concurrentie voor het aantrekken van FDI op basis van meer redelijke voorwaarden bevorderen. Een kritische economische omvang verwerven door het oprichten van o.a. een regionaal Arabisch blok zal een eerste voorwaarde zijn voor het maximaliseren van de baten en het minimaliseren van de verliezen die verbonden zijn met de globalisering.

(ii) De landbouw is de tweede sector die direct zal worden getroffen door de liberalisering van de handel als gevolg van de globalisering. Eén van de gevolgen van het *Agreement on Agriculture* (Landbouwakkoord) van de GATT van 1994 is het verhogen van de wereldprijzen voor vele landbouwproducten, zoals tarwe, suiker, eetbare oliën en

zuivelproducten. De netto voedselimporteurs zullen in dat proces verliezers zijn. Maar de hogere prijzen voor de belangrijkste landbouwproducten zouden dan door het volgen van het juiste landbouwbeleid de lokale producenten moeten aanmoedigen. Voorts kan de verbeterde toegang tot de markt onder de GATT van 1994 voor wat de handel in landbouwproducten betreft, de expansie van de landbouwproductie in de regio aanmoedigen gezien de nabijheid van de Europese markt. Indien de globalisering de inspanningen van de Arabische landen om de industrie te ontwikkelen mocht frustreren, dan zal het gewicht van de landbouwsector toenemen.

(iii) De vooruitzichten van de dienstensector in de Arabische landen zullen door de globalisering afhangen van het algemene groeiritme van hun economieën in vergelijking met hun bevolkingsgroei. Indien de economische groei de bevolkingsaanwas overtreft, dan mogen we aanvaardbaar door de hier vermelde aantasting van deze nog sterk informele sector in eerste instantie een relatieve vermindering van het aandeel van de dienstensector in het BBP verwachten. De aard en de samenstelling van de dienstensector zullen in dit proces sterk veranderen.

2.2. Economische kwetsbaarheid

Met economische kwetsbaarheid bedoelen we de sterke gevoeligheid van de economische toestand (uitvoer, niveau en groei van het BBP, inflatie, werkloosheid, armoede en ongelijkheid, enz.) van een land voor zowel positieve als negatieve externe schokken. We zullen eerst de huidige graad van kwetsbaarheid bekijken. Om de kwetsbaarheid te meten gebruiken we de verhouding van de buitenlandse handel (export en import) tot het BBP.¹⁴ Deze verhouding laat voor 1993 en 1998 een algemeen patroon zien.¹⁵ De GCC-landen vertonen in het algemeen een grotere kwetsbaarheid in vergelijking met de landen van de tweede groep en de niet-GCC-landen van de eerste groep. De verhouding tussen buitenlandse handel en BBP was voor alle GCC-landen beduidend hoger dan 50 procent en liep op tot meer dan 100 procent in een aantal gevallen. In de niet-GCC-landen van de eerste groep en in de landen van de tweede groep (behalve Mauritanië, Jordanië en Tunesië) was de verhouding tussen buitenlandse handel en het BBP lager dan 50 procent. Dit wijst op een fundamenteel verschil in de economische struc-

tuur van de GCC-landen aan de ene kant en de rest van de Arabische landen aan de andere kant. De afhankelijkheid van de GCC-landen ten aanzien van de olie blijkt de hoofdoorzaak van de kwetsbaarheid te zijn, waardoor deze landen het hoofd zullen moeten blijven bieden aan de grotere uitdagingen van de door de olie veroorzaakte externe schokken.

In een zich globaliserende omgeving mag men aannemen dat de externe schokken zich zullen versterken. Het macro-economisch management speelt in landen met een dergelijke hoge graad van kwetsbaarheid als die van de Arabische landen, een erg belangrijke rol bij het stabiliseren van deze economieën. Het zou niet verstandig zijn om de met de olie verbonden hausses (of hausses in de grondstoffenprijzen in het algemeen) te zien als permanente schokken, maar wel als tijdelijke. De schok van de aanpassing zou eerder moeten worden opgevangen door veranderingen in de consumptie dan door veranderingen in het sparen en investeren. Maar gezien vanuit het perspectief van de invloed van de globalisering op de kwetsbaarheid moeten we onze meetinstrumenten aanvullen met de recente veranderingen in de wisselkoersverhoudingen en met aspecten als financiële liberalisering en kapitaalmobiliteit.

Belangrijke veranderingen in de wisselkoersregimes van de Arabische landen vonden plaats in de tweede helft van de jaren negentig. Even belangrijke veranderingen vonden plaats als gevolg van de liberalisering van de wisselkoersregimes. In 1998 bewogen alle landen (behalve eentje) zich in de richting van een eenvormige wisselkoers (*Arab League* 1995 en 1999, tabellen 9/8 en 9/12).

De liberalisering van de wisselkoersen werd in een aantal landen vergezeld van een liberalisering van de kapitaalrekening en van een restrictieve monetaire en fiscale stabilisatiepolitiek in een poging om buitenlands kapitaal aan te trekken (*Arab League* 1999, hoofdstuk 7). Portefeuille-investeringen aangespoord door interrestarbitrage namen sterk toe. Als gevolg hiervan bedroeg het aandeel van de portefeuille-investeringen ten aanzien van de totale netto kapitaalstroom naar de Arabische landen in 1997 ongeveer vijf maal dat van de ontwikkelingslanden als groep. De verhouding was 48,6 procent voor de Arabische landen en 10,1 procent voor de ontwikkelingslanden (berekend op basis van *World Bank* 2000b, tabel

A.10). Dit kan leiden tot een reële appreciatie van de nationale munt en dus tot een verlies aan concurrentiekracht. De ervaring die Egypte opdeed met de *Economic Reform and Structural Adjustment Programme* (ERSAP, programma voor economische hervorming en structurele aanpassing) is hiervan een levend bewijs (Abdel-Khalek 1998).

De gelijktijdige liberalisering van de kapitaal- en de lopende rekening heeft vaak een ongemakkelijke combinatie van een hoge binnenlandse rentestand met een sterke munt voor gevolg. Een dergelijke combinatie voorziet niet in een stevige basis voor verbeterde handels- en investeringsprestaties ter ondersteuning van de economische groei. Een voortdurend tekort op de handelsbalans als gevolg van deze rente/wisselkoers-combinatie kan uiteindelijk leiden tot een erg onstabiele toestand. De actoren kunnen zich ineens bewust worden van het feit dat de risico's verbonden aan hun binnenlandse activa te hoog zijn. Dat kan dan weer leiden tot massale kapitaalvlucht, devaluatie en stagflatie. Opmerkelijke voorbeelden van dit scenario worden ons door Mexico in 1994 en de Oost-Aziatische NIC's in 1997 verschaft (Ocampo en Taylor 1998).

De trend in de Arabische landen tijdens de jaren negentig was het liberaliseren van de lopende en de kapitaalrekening van de betalingsbalans. In Egypte zijn er bij voorbeeld virtueel geen beperkingen ten aanzien van de kapitaalstromen in beide richtingen. In Koeweit kunnen GCC-burgers tot een zeker bedrag aandelen kopen, andere niet-Koeweiti's kunnen lokale staatsobligaties en obligaties via lokale banken en investeringsfirma's kopen en zowel inwoners als niet-inwoners kunnen vrij buitenlands geld wisselen (Lain en Dash-ti 1999). De uitgifte van euro-obligaties en *Global Depositary Receipts* (GDRs)¹⁶ nam tijdens de jaren negentig fors toe. In 1998 werden er nieuwe uitgiften van euro-obligaties en GDRs van bedrijven en banken uit Tunesië en Libanon geplaatst. Hierdoor vervoegden deze landen zich bij Jordanië, Bahrein, Egypte en Marokko die al eerder voor een totaal van 4 miljard dollar op buitenlandse geld- en kapitaalmarkten hadden geplaatst. Dit mag nogal bescheiden lijken, maar het wijst op een fundamenteel nieuwe en belangrijke ontwikkeling.

3. De sociale gevolgen van de globalisering voor de Arabische landen

De globalisering met zijn vier dimensies van liberalisering van handel en financiën, het uitbesteden van productie en het algemeen institutionaliseren van de markteconomie heeft sociale gevolgen voor de Arabische landen. We zullen ons hier toespitsen op de mogelijke invloed op de tewerkstelling en de armoede.

3.1. De gevolgen voor de tewerkstelling

De globalisering heeft gevolgen voor de tewerkstelling via de mogelijke beïnvloeding van de investeringen, de economische groei en de vraag naar arbeidskrachten.

3.1.1. De Arabische landen lijden reeds onder een hoge werkloosheidsgraad (UNESCWA 1997a, tabel II.3; UNESCWA 1997b, 73). De mogelijke invloed van de globalisering op de tewerkstelling kan positief zijn indien een behoorlijk deel van de FDI in de wereld naar deze regio vloeit, waardoor de investeringspercentages in deze economieën kunnen toenemen. De investeringen in de Arabische landen bedroegen in 1998 gemiddeld 21,1 procent van het BBP (*Arab League* 1999). De *directe* impact van de geliberaliseerde financiële stromen op de tewerkstelling in de Arabische regio is het gevolg van de sommen FDI die binnenkomen. FDI heeft ook een *indirect* effect op het scheppen van tewerkstelling in de ontvangende landen (Lall 1995).

Het *directe* tewerkstellingseffect van FDI hangt van verschillende factoren af. Tot deze factoren behoren:

(i) De omvang en het type van investeringen: 'Greenfield' (nieuwe fabrieken in de groene velden) of overnames. Een 'greenfield'-investering schept nieuwe fabrieken die toegevoegd worden aan de productiecapaciteit van de economie en schept nieuwe werkgelegenheid, terwijl het aankopen van bestaande bedrijven niet noodzakelijk leidt tot bijkomende productie en werkgelegenheid.

(ii) Het type van de toegepaste technologie: Hoewel men meestal aanneemt dat de transnationale ondernemingen (TNO's) gewoonlijk de laatste technologieën aanwenden, hangt het investeringseffect op de werkgelegenheid af van het vermogen van het gastland om de ingevoerde technologie te beheersen en aan de eigen noden aan te passen.

(iii) Andere factoren hebben ook een *direct* effect op de tewerkstelling, zoals de strategie van de buitenlandse investeerder met betrekking tot het niveau en de snelheid van de technologische verbeteringen, de exportgerichtheid van het project, de bedrijfsstrategie van de betrokken TNO's, de

economische toestand en de marktvoorwaarden in de gastlanden.¹⁷

FDI heeft ook een indirecte invloed op de tewerkstelling. Daaronder behoort de werkgelegenheidscreatie in bedrijven die verticaal verbonden zijn met de TNO's. Er kan ook een bevruchting tussen TNO's en lokale wetenschap, technologie, onderwijs en training gebeuren. Lall (1995) besluit dat de werkgelegenheidseffecten van de FDI complex zijn en dat beleidsmaatregelen een cruciale rol kunnen spelen bij het stimuleren en begeleiden ervan.

Van de andere kant hangen de totale effecten van FDI op de werkgelegenheid in de Arabische regio af van het aandeel dat de regio in de globale stromen van FDI heeft. Het grootste deel van de FDI in de wereld gaat naar de ontwikkelde economieën van Noord-Amerika, Europa en Japan.¹⁸ Een miniem deel van het al kleine aandeel van FDI in de wereld dat naar de ontwikkelingslanden vloeit, ontvangen de Arabische landen. Van het totale bedrag van 163.423 miljoen dollar van het netto bedrag aan FDI dat in 1997 naar alle ontwikkelingslanden stroomde, ging slechts 5.368 miljoen dollar naar het Midden-Oosten en Noord-Afrika (MENA) (World Bank 2000b, tabel A2.10). Dat betekent dat slechts 3,3 procent van de FDI-stromen die naar de landen van de Derde Wereld vloeit, naar de MENA-regio gaat. De MENA bestaat hoofdzakelijk uit Arabische landen. De stromen die naar de acht grootste ontvangers van FDI gaan, bedroegen volgens de Wereldbank (World Bank 2000b, tabel A2.10) in totaal 2.446 miljoen dollar in 1997, wat 1,5 procent van de totale stromen is. Het aandeel van de Arabische landen lijkt in feite veel lager dan de 3 procent van de stromen naar de ontwikkelingslanden. De United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) schatte de totale netto FDI-stromen naar alle Arabische landen op ongeveer 2.874 miljoen dollar in 1997 (UNCTAD 1998, annex tabel nr. 1), wat ongeveer 1,8 procent van de totale stromen naar de ontwikkelingslanden is. Aldus is de mogelijke invloed van de financiële liberalisering op de tewerkstelling in de Arabische regio zo te zeggen te verwaarlozen indien we de spreiding van FDI over de hele wereld in overweging nemen.

3.1.2. Gedurende de periode 1991-1998 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse groei van het reële BBP in de MENA-regio, die hoofdzakelijk uit Arabische landen bestaat, minder dan dat van de andere

groepen van landen in de Derde Wereld, met uitzondering van de groep die men met Europa en Centraal-Azië aanduidt. De groei was 2,9 procent tegenover 7,6 procent in Azië¹⁹, 3,6 procent in Latijns-Amerika en de Caraïben en 4,1 procent voor sub-Sahara Afrika (World Bank 2000b, tabel A2.1).

Zal de globalisering de bescheiden groeipercentages in de Arabische landen verhogen?

Met betrekking tot de invloed van de globalisering op de economische groei in de ontwikkelingslanden in het algemeen en het daaruit voortvloeiende impact op de tewerkstelling, kan men wijzen op twee visies, namelijk een optimistische en een pessimistische. Binnen de optimistische visie zijn er twee varianten. De eerste variant verwacht een snelle groei in een aanzienlijk deel van de Derde Wereld, in Oost- en Zuid-Azië en mogelijk in Latijns-Amerika (Hirst en Thompson 1998). De andere variant stelt dat alle landen, zoals in de standaardtheorie staat, zullen delen in de baten van de globalisering. Dat betekent een verhoging van de economische groei in de landen van de Derde Wereld via innovaties en toegang tot grotere markten, met de bekende positieve gevolgen van dien voor de werkgelegenheid. Drie uitzonderingen kunnen in dit kader worden vermeld: de van de zee afgesloten landen, de tropische landen en de belangrijke producenten van natuurlijke rijkdommen, zoals aardolie (Sachs 1998).

De pessimistische visie voorspelt dat de kapitaal-mobiliteit en de vrijhandel de investeringen in de industrie zullen verplaatsen van de geïndustrialiseerde landen naar de ontwikkelingslanden met lage lonen, zonder dat de arbeiders in de ontwikkelingslanden hiervan zullen profiteren daar de autoritaire regeringen en de onderdrukkende arbeidswetgeving de lonen in de Derde Wereld toch laag zullen houden. Sommigen stellen zelfs dat de economische groei in de ontwikkelingslanden die in eerste instantie geleid wordt door buitenlands kapitaal, niet stabiel kan zijn daar FDI in hoge mate vluchtig is en leidt tot een ongelijkmatige ontwikkeling (Hirst en Thompson 1998).²⁰ Ons baserend op de hierboven geschetste argumenten stellen we dat in beide varianten van de optimistische visie slechts weinig Arabische landen zullen behoren tot de groep van landen die niet zullen profiteren van de globalisering. Dit komt doordat zij belangrijke producenten van

natuurlijke rijkdommen zijn en doordat sommige een guur klimaat hebben dat erg ongunstige effecten kan hebben op de economische groei. Van de andere kant hoeft de globalisering niet noodzakelijk een negatieve invloed te hebben op de economische groei van de ontwikkelingslanden en dus ook niet op die van de Arabische landen.

3.1.3. Het uitbesteden van ongeschoolde arbeidsintensieve producten aan de Arabische landen met erg lage lonen²¹ zal waarschijnlijk een positief impact hebben op de werkgelegenheid in deze landen. Toch moet men deze verwachting met de nodige voorzichtigheid betrachten, daar het uitbesteden van de productie in de Arabische landen (en ook in de landen van de Derde Wereld in het algemeen) beperkt is. Dit is omdat een klein deel van de FDI in de wereld naar de Derde Wereld gaat en slechts een klein deel hiervan de Arabische landen ten goede komt. Zoals hierboven is aangetoond gaat beduidend minder dan 3 procent van de totale FDI-stromen die voor de ontwikkelingslanden bestemd zijn, naar de Arabische landen.

3.1.4. De liberalisering van de handel door middel van lagere douanetarieven en het afbouwen van andere handelsbelemmeringen bevordert over het algemeen de expansie van de markten. Dat zal de productie doen toenemen en dus meer werkgelegenheid in de producerende landen scheppen. Deze te verwachten voordelen van de liberalisering van de handel voor de werkgelegenheid zullen niet over alle landen gelijkmatig verdeeld worden. Het leeuwendeel van deze handelsvoordelen zal worden opgestreken door de industrielanden, terwijl het kleinste deel ten goede zal komen aan de landbouwlanden. Dit kan doordat het Landbouwakkoord van de GATT van 1994 de handel in agrarische producten niet in dezelfde mate als de handel in industrieproducten zal vrij maken, zelfs niet nadat het hele verdrag van kracht zal zijn. Volgens dit Landbouwakkoord zullen alle tarieven met 36 procent worden verminderd en zal het volume van de gesubsidieerde export met 21 procent worden verminderd in vergelijking met de basisperiode van 1986-1990 (Tanner en Swinbank 1998; Safadi en Laird 1996).²² Het Land-

bouwakkoord zal door de ontwikkelingslanden vanaf het begin van 2001 en door de ontwikkelde landen vanaf 2005 volledig worden uitgevoerd.²³

Evenals elders in de Derde Wereld zijn ook de Arabische landen vooral producenten van grondstoffen en landbouwproducten. Met uitzondering van Libanon en Jordanië ligt het percentage van de arbeidskrachten in de landbouw in de tweede groep tussen 27 procent in Syrië en 60 procent in Soedan. Slechts Oman en Algerije kennen als landen uit de eerste groep hoge tewerkstellingspercentages in de landbouwsector.²⁴ De invloed van de liberalisering van de handel op de groei en de tewerkstelling in de Arabische landen (en in de meeste ontwikkelingslanden) zal geringer zijn dan in de ontwikkelde landen die vooral producenten van industrieproducten zijn.

De vermindering van de tarieven als gevolg van de liberalisering bedreigt de productie van industrieproducten in de meeste landen van de Derde Wereld, de Arabische landen

inclus.

3.1.5. De vermindering van de tarieven als gevolg van de liberalisering bedreigt de productie van industrieproducten in de meeste landen van de Derde Wereld, de Arabische landen inclus. Vele industrieën in deze landen zullen allicht worden verdrongen doordat ze onmogelijk kunnen concurreren met de buitenlandse producten op de binnenlandse en de internationale markten. Het resultaat zal zijn dat de vraag naar arbeidskrachten zal verminderen in de industriële sector van de Derde Wereld, hetgeen niet zal worden gecompenseerd door de uitbesteding van de productie vanuit de ontwikkelde landen. Hoewel Egypte, Marokko en Tunesië tot de belangrijkste ontvangers van FDI in de Arabische regio behoren, bleef het percentage van hun FDI in vergelijking met de totale investeringen in Egypte en Tunesië onder de 7 procent (Hirst en Thompson 1998, tabel 3.2). De meeste Arabische landen zullen daarom mogelijkerwijs geconfronteerd worden met een dalende productie en een groeiende werkloosheid in de industrie, omdat ze na de vrijmaking van de handel niet in staat zullen zijn te concurreren met de laaggeprijsde industriële goederen. Toch komt een studie over Marokko tot een andere conclusie over de invloed van de sinds 1983 doorgevoerde liberalisering van de handel op de werkgelegenheid in de industrie. Deze studie concludeert op basis van een model dat de werkgelegenheid in de gemid-

delde firma in de privé-sector niet werd aangetast. Vele bedrijven pasten zich aan door hun winstmarges te verlagen en de productiviteit te verhogen in plaats van arbeidsplaatsen op te heffen. Er gingen echter veel banen verloren in de exporteerende sector en de staatsbedrijven pasten zich aan door lagerbetaalde tijdelijke arbeidskrachten aan te trekken (Currie en Harrison 1997). Van de andere kant bevestigden de resultaten van studies die door Boughzala (1997) bekeken werden en die de mogelijke invloed van de vrijhandelszone met de EU voor de werkgelegenheid in Marokko en Tunesië onderzochten, dat de effecten van de vrijhandelszone op de werkgelegenheid in de twee landen gering of zelfs negatief kunnen zijn en dat de werkloosheid kan toenemen en dus de reeds hoge werkloosheidspercentages in de twee economieën overtreffen. Boughzala (1997) kritiseerde deze bevindingen omdat ze gebaseerd zijn op statische modellen.²⁵ Als alternatief bezigde hij een model met een dynamisch raamwerk gebaseerd op hetgeen zou moeten gebeuren²⁶ en niet op hetgeen al bestaat. Zijn conclusie luidt dat het verlies aan werkgelegenheid kan worden gecompenseerd, maar dan op voorwaarde dat er een jaarlijkse kapitaalinstroom ten belope van 1 miljard dollar voor Tunesië en 2 à 3 miljard dollar voor Marokko op gang komt naar de industriële sectoren met veel ongeschoolde arbeidskrachten. Gezien de huidige FDI-stromen naar Marokko en Tunesië betekent dit een verdrievoudiging van de huidige kapitaalinstroom naar de twee landen om het te verwachten verlies aan werkgelegenheid als gevolg van de globalisering te kunnen compenseren.

3.1.6. De clause met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden waarvoor de ontwikkelde landen ondanks het verzet van de ontwikkelingslanden zich sterk maken in het kader van de WTO, stelt dat geen invoer zal worden toegestaan uit landen waar kinderarbeid bestaat en waar de arbeidsvoorwaarden niet in overeenstemming zijn met de mensenrechten (Castle, Chaudhri en Nyland 1998). De toepassing van deze clause betekent dat er handelsbeperkingen zullen worden opgelegd aan goederen die in de Arabische landen zijn geproduceerd met behulp van kinderarbeid en onder ongunstige arbeidsvoorwaarden. Deze factor kan in het bijzonder van belang zijn voor Mauritanië, Jemen en Egypte waar de kinderarbeid respectievelijk 23, 20 en 10 procent van de bevolking in de leeftijds categorie van 10 tot 14

jaar bedraagt (Arab League 1999: 23). Deze clause zal leiden tot een vermindering in economische groei en tot een verhoging van de werkloosheid in deze landen, waarvan de meeste, zoals hierboven aangetoond, reeds lijden onder lage groei- en hoge werkloosheidspercentages.

3.1.7. Zoals in een studie is aangetoond, zouden we aan de vooravond van een productiviteitsrevolutie staan als gevolg van de vooruitgang in de robotica en de informatica, waardoor op grote schaal arbeidskrachten kunnen worden vervangen (Hirst en Thompson 1998). In dit geval zal de vraag naar ongeschoolde arbeid in alle landen, zowel de ontwikkelde als de onontwikkelde, verminderen. Maar de laatste groep zal waarschijnlijk het sterkste getroffen worden omwille van het relatief groot aantal ongeschoolde arbeidskrachten. Dit is in het kader van de globalisering een factor die de werkloosheid in de Arabische regio allicht negatief kan beïnvloeden.

3.1.8. De tewerkstelling in de staatssector is in de Arabische landen met een gemiddelde van 37 procent van de totale tewerkstelling voor de periode 1987-1992 erg hoog. Ter vergelijking bedraagt het gemiddelde in de ontwikkelingslanden 10 procent en in de OESO-landen 18 procent (UNESCWA 1997a, tabel II.1 en blz. 86). Deze omvangrijke tewerkstelling in de openbare sector zorgt ervoor dat de te betalen prijs voor de invoering van een markteconomie, die een dimensie is van de globalisering, in termen van banenverlies hoog zal zijn. Algerije (1994), Egypte (1991), Jordanië (1992), Marokko (1983), Tunesië (1986) en Mauritanië (1985) hebben in samenwerking met het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank structurele aanpassingsprogramma's (SAP's) doorgevoerd (Arab League 1994).²⁷ Eén van de belangrijke kenmerken van deze programma's is de privatisering van de staatsbedrijven. Andere Arabische landen hebben onafhankelijk van elkaar SAP's doorgevoerd door het privatiseren van de openbare sector (UNESCWA 1997a). Dit betekent een verhoging van de werkloosheid daar de privatisering gewoonlijk wordt vergezeld van een verminderde vraag naar arbeidskrachten. Daarenboven heeft de staatssector in de Arabische landen²⁸ altijd gediend als een werkgever in laatste instantie, waardoor zijn afslanking neerkomt op een uitschakeling van deze rol.²⁹

3.2. De gevolgen voor de armoede

Alleen voor sommige landen zijn schattingen over de armoede in de Arabische regio beschikbaar. In zes van de acht Arabische landen waarover data bestaan trof de armoede in de jaren negentig 30 procent of meer van de bevolking in de steden en/of het platteland en/of het hele land. Deze landen zijn volgens de schattingen in het *Human Development Report* van 1995 en 1995 (United Nations Development Programme, 1995 en 1999) Egypte, Marokko, Syrië, Tunesië, Jemen en Mauritanië.

De globalisering heeft gevolgen voor de armoede door het beïnvloeden van een aantal factoren als de lonen, de prijzen van basisgoederen en diensten en de omvang en de deugdelijkheid van het sociale vangnet ten gunste van de lagere inkomens. Men kan wijzen op de volgende mogelijke invloeden van de globalisering op de Arabische landen in de Derde Wereld.

3.2.1. De globalisering heeft mogelijk tegenstrijdige gevolgen voor de inkomsten uit arbeid. Ten eerste wordt door de financiële liberalisering het kapitaal erg mobiel en verlaat het landen met hoge belastingen voor landen met lage belastingen. Om dus meer kapitaal aan te trekken, speciaal dan FDI, concurreren landen onder elkaar door de belasting op kapitaal te verlagen. Dit gaat overigens ook op voor alle landen, of ze nu wel of niet ontwikkeld zijn. Dit is niettemin van bijzonder belang voor de ontwikkelingslanden die zo veel mogelijk FDI trachten aan te trekken om hun investeringen en productie te verhogen. In tegenstelling tot het kapitaal is de arbeidskracht minder mobiel en daardoor minder goed in staat om zich tegen de hoge belastingen te weer te stellen. Als gevolg hiervan ziet men de regeringen relatief hoge belastingen op arbeid heffen om de vermindering van hun fiscale inkomsten door de lage belastingen op kapitaal te compenseren (Obstfeld 1998; Feenstra 1998).

De regering die deze discriminerende belastingpolitiek jegens de factor arbeid uitvoert, doet aan inkomensherverdeling ten gunste van de hogere inkomens, hier de kapitaalbezitters, en ten nadele van de lage inkomensgroepen, hier de loontrekkenden. Deze negatieve impact van de globalisering op de lonen zal mogelijk groter zijn in de ontwikkelingslanden, inclusief de Arabische landen, dan in de ontwikkelde landen, daar de eerste geen sterke vakbonden en geen democratisch politiek systeem kennen die kunnen helpen bij het verdedigen van de belangen van de arbeiders

en van andere kwetsbare groepen in de samenleving.

Ten tweede ontbreken in de Arabische landen de vakbonden. Ofwel zijn ze zwak. De globalisering zal mogelijk twee contradictorische invloeden op de vakbonden in de ontwikkelingslanden en op de Arabische landen hebben. De institutionalisering van de markteconomie, die een dimensie van de globalisering is, impliceert een sterkere rol voor de vakbonden in de economie. Dit wordt geacht een positieve invloed te hebben op de levensstandaard en op de levenskwaliteit van de arbeidskracht in de ontwikkelingslanden. Van de andere kant zal uitbesteding van productie, wat een andere dimensie van de globalisering is, mogelijk de vakbonden verzwakken. Dit is te wijten aan de heftige concurrentie tussen de landen om de productiekosten zo laag mogelijk te houden ten einde alzo FDI aan te trekken en de productie te verhogen. Als gevolg hiervan zullen de vakbonden veel eerder aarzelen om hogere lonen te eisen ten einde de verplaatsing van de productie naar andere landen met lagere lonen niet te bevorderen, omdat daardoor de arbeiders hun werk zouden verliezen. Indien we deze twee contradictorische invloeden van de globalisering voor de vakbonden bekijken, dan zullen de gevolgen van de institutionalisering van de markteconomie in de Arabische regio voor de werkgelegenheid en de lonen allicht niet zo gunstig als verwacht uitpakken. Of, zoals sommige auteurs het stellen, betekent de globalisering "een wedloop naar de bodem" voor de lonen (Lee 1996).

3.2.2. Zoals hierboven al aangehaald is het aandeel van de landbouw in het BBP erg hoog in de meeste Arabische landen in de tweede groep en in Irak in de eerste groep. De impact van de globalisering op het inkomen van de boeren is in deze landen mogelijk positief, maar het effect ervan op de arme boeren kan gering zijn. Volgens het Landbouwakkoord zullen zowel de douanetarieven als de subsidies voor landbouwproducten in de ontwikkelingslanden over een periode van zes jaar, te beginnen met 1995 met 36 procent dalen. De vermindering van de douanerechten zal de markten van de ontwikkelde landen voor landbouwproducten uit de ontwikkelingslanden openen, wat een positieve invloed zal hebben op de inkomens van de boeren in de ontwikkelingslanden, terwijl de vermindering van de subsidies de prijzen van de nu nog gesubsidieerde landbouwproducten³⁰ op de internationale markt zal doen stijgen, wat een tegenstrijdige weerslag zal hebben op de armoede (zie hieronder). Studies van verschillen-

de landen wijzen echter uit dat de internationaal verhandelde grondstoffen slechts in geringe mate aan het inkomen van de arme boeren bijdragen. Maar de rurale armen kunnen indirect hun voordeel doen indien de rijke boeren die overwegend voor de export produceren, door de gestegen vraag naar landbouwproducten meer landbouwwerkers zullen nodig hebben (Weeks 1997).

3.2.3. De invloed van de globalisering op de prijzen van de basisconsumptiegoederen is contradictoer. Het volgens de Landbouwakkoorden vermindern van de subsidies voor landbouwproducten in de ontwikkelde landen zal de prijzen op de internationale markten voor basisvoedingsproducten (zoals tarwe, koren, suiker) verhogen. Dat zal de kosten van levensonderhoud voor de consumenten verhogen, speciaal dan voor de armen en de mensen met een laag inkomen, daar zij een groot aandeel van hun budget aan voedsel besteden.

Echter, om de impact van de mogelijke stijging van de landbouwprijzen op de armoede in kaart te brengen, moeten we een onderscheid maken tussen exporterende en importerende landen. In de exporterende landen zullen de kosten van levensonderhoud voor de stedelijke consumenten stijgen, terwijl voor de plattelanners, specifiek dan de boeren, het netto resultaat betwistbaar zal zijn. Deze laatsten zullen als producenten profiteren van de gestegen landbouwprijzen, maar zij zullen als consumenten moeten inleveren.³¹ De impact van de stijging van de landbouwprijzen op de importerende landen is negatief. De kosten van levensonderhoud zullen voor zowel de stedelijke als de rurale consumenten verhogen, waarbij de armen en de lage inkomens in het algemeen de meeste pijn zullen lijden. Maar daar vele landen exporteurs én importeurs zijn, zal de impact niet zo eenduidig zijn als bij de netto-exporteurs en de netto-importeurs van landbouwproducten. Men kan stellen dat in de netto-exporterende landen de positieve invloed van de verhoging van de landbouwprijzen op het inkomen van de boeren als producenten de negatieve invloed van de gestegen kosten van levensonderhoud als consumenten zal overtreffen. Het tegengestelde geldt voor de netto-importeurs.

Binnen de Arabische wereld zijn alle landen, behalve dan Soedan, Syrië en Somalië, volgens statistieken uit 1998 (*Arab League* 1999, appendix tabellen 3/8 en 8/3) netto-importeurs van landbouwproducten. Van de andere kant zullen de

prijzen voor industriële producten, inclusief die voor basisgoederen (zoals kleding), als gevolg van de vrijhandel allicht dalen. Alle Arabische landen importeren veel industriële producten. Uitgaande van de mogelijke prijsstijging van landbouwproducten en van de daling van de prijzen voor industriële producten zal het netto effect ervan op de kosten van levensonderhoud voor de bevolking in de Arabische regio niet eenduidig zijn. Voor de armen en de mensen met een laag inkomen ligt het eerder voor de hand dat hun kosten van levensonderhoud zullen stijgen, omdat een relatief groot aandeel van hun inkomen naar voedsel gaat. De stijging van hun kosten van levensonderhoud zal allicht percentsgewijs lager zijn dan de prijsstijgingen van de landbouwproducten, daar een deel van deze prijsstijgingen zal worden gecompenseerd door prijsdalingen van de industriële basisproducten.

3.2.4. De uitbreiding van de octrooirechten (zoals vastgelegd in het *Agreement on Trade Related aspects of Intellectual Property Rights* –TRIPS – van de GATT van 1994) kan allicht de monopolievorming en de kosten van basisgoederen voor vooral de armen en de lage-inkomensgroepen doen stijgen. De meerderheid van de patenten is in de ontwikkelde landen geregistreerd. Men schat dat slechts 1 procent van de patenten in de wereld eigendom is van de landen in de Derde Wereld en dat een goede 84 procent van de patenten in bezit is van multinationale bedrijven uit de vijf rijkste landen (Schaeffer 1997).

Een van de ernstige gevolgen van de TRIPS is het verhogen van de prijzen voor basisgoederen als geneesmiddelen en voedsel. Canada bij voorbeeld beschermt de patentrechten van geneesmiddelen maar gedurende zeven tot tien jaar, wat de helft is van in de Verenigde Staten. Dit heeft in Canada geleid tot een prijsniveau voor geneesmiddelen dat 32 procent lager ligt dan in de Verenigde Staten (Schaeffer 1997: 204). Behalve voor geneesmiddelen ligt er een voorstel om de patentrechten uit te breiden tot zaden en landbouwproducten. Het uitbreiden van de patenten tot deze domeinen betekent dat de boeren *royalties* zullen moeten betalen voor zaden die ze overhouden uit voorgaande oogsten, hetgeen weer de voedselprijzen zal verhogen. De ironie van deze situatie is dat veel grondstoffen voor nieuwe medicijnen, zaden en chemische producten afkomstig zijn van de regenwouden en uit de boerderijen en tuinen van de arme mensen in de Derde Wereld zonder dat zij

hiervoor in de meeste gevallen vergoed worden (Schaeffer 1997). Door de uitbreiding van de patenten voor geneesmiddelen en zaden zullen de prijzen van essentiële goederen (geneesmiddelen en voedsel) in zowel de Arabische landen als in andere delen van de wereld stijgen, wat overal, inclusief in de Arabische wereld, de arme consumenten schade zal berokkenen.

Het uitbreiden van de bescherming van uitvindingen zal daarbij allicht de prijzen voor hoogtechnologische goederen doen stijgen, waardoor ze buiten bereik van een groeiend aantal mensen uit de lagere en middeninkomens in Arabische landen (de tweede groep) zullen vallen. Het mogelijke resultaat hiervan is een verbreding van de inkomens- en technologische kloof tussen de Arabische landen (en de ontwikkelingslanden in het algemeen) en de ontwikkelde industrielanden. De verwachting dat de globalisering de reeds brede kloof tussen de ontwikkelde en ontwikkelingslanden zal doen afnemen door het scheppen van een "wereld zonder grenzen", lijkt niet meer te zijn dan een mythe.

3.2.5. Een ander negatief gevolg van de globalisering voor de prijzen is het verbod van de GATT om exportbeperkingen op te leggen. Dit zal negatieve gevolgen hebben voor de economieën en de mensen in de ontwikkelde economieën én in de ontwikkelingslanden, maar de negatieve invloeden zouden wel eens verwoestend kunnen uitpakken voor de ontwikkelingslanden (Schaeffer 1997). Landen kunnen hun uitvoer van grondstoffen beperken om zodoende het totale aanbod ervan op de internationale markten te reguleren en de prijzen te verhogen. Het opheffen van deze exportbeperkingen door de GATT heeft gunstige gevolgen voor de consumenten overal ter wereld. Zij moeten in staat zijn om meer grondstoffen voor een lagere prijs te kopen. Dit heeft echter negatieve gevolgen voor de grondstoffenexporteurs daar zij een verslechtering van hun ruilvoet zullen moeten aanvaarden. Lagere prijzen voor hun belangrijkste exportproducten zal het voor deze landen (speciaal de ontwikkelingslanden) moeilijker maken om hun importen te betalen, hun schulden af te lossen en om hun winsten in binnenlandse ontwikkelingsprojecten te investe-

ren die meer werkgelegenheid scheppen en de levensstandaard van de bevolking verhogen. In het geval van de voedselproductie kan het verbieden van exportbeperkingen een verwoestend effect hebben op Arabische landbouwlanden met een laag inkomen, speciaal hier landen als Soedan, Mauritanië en Jemen, met een BNP dat per hoofd lager ligt dan 400 dollar per jaar. Mocht een land

een slechte oogst kennen en mocht de regering dan niet, zoals door de GATT bepaald, de export van de oogst mogen beperken, dan zal het binnenlands voedselaanbod dalen en zullen de prijzen stijgen, hetgeen de armen en de lagere inkomens nog het meeste zal treffen.

3.2.6. Het sociale vangnet behoort tot de belangrijke en doelmatige middelen om de armoede te verminderen. Door het subsidiëren van de basisver-

bruiksgoederen en de sociale diensten (onderwijs en gezondheid) scheidt de regering een vangnet voor de lagere-inkomensgroepen in de samenleving. De regeringen in de Arabische landen hebben een vorm van sociaal vangnet geschapen om de kwetsbare groepen in de samenleving te beschermen. De globalisering heeft een negatief impact op dat sociaal vangnet. Door de SAP's van de Wereldbank en het IMF moeten de regeringen de subsidies voor basisgoederen en diensten afbouwen om zo het begrotingstekort te verminderen. Daarbij zal de globalisering zelf wel negatieve gevolgen hebben voor de sociale vangnetten in zowel de ontwikkelde economieën als in de ontwikkelingslanden als gevolg van de dalende staatsinkomsten. Dit wordt veroorzaakt door de al vermelde verlaging van de douanetarieven en van de belastingen op kapitaal³² en door de verzwakking van de nationale soevereiniteit, waardoor de regeringen gehinderd worden om hun inkomsten te verhogen (Lee 1996). Door de vermindering van de belastinginkomsten krimpt de beleidsruimte om aan meer socialedienstverlening te doen en om de noodzakelijke kosten van het sociale vangnet te financieren. Deze mogelijke verzwakking van het sociale vangnet betekent een verhoging van de kosten van levensonderhoud van de armen en de lagere-inkomensgroepen in de Arabische regio.

(vertaling: André Mommen)

Referenties

- Abdel-Khalek, Gouda (1998) "The Egyptian economy and lessons of the Mexican crisis", in *L'Égypte Contemporaine*, jg. 89, nr. 449/450, januari/april.
- Idem (1987) *Development Performance in the Arab World: Salient features during the last 10-15 years*. CERMAC, Cahier 48-49-50.
- Amsden, Alice (2000) "Industrialization under new WTO law", paper prepared for the High-Level Round Table on Trade and Development: Directions for the Twenty-First Century." UNCTAD X, Bangkok, February 12.
- Arab League, Arab Fund for Economic and Social Development, Arab Monetary Fund, and Organization for Arab Petroleum Exporting Countries (1999, 1996, 1995, 1994) *The Unified Arab Economic Report* (in Arabisch).
- Boughzala, Mongi (1997) "Impact on workers of reduced trade barriers: The case of Tunisia and Morocco", in *International Labour Review*, vol. 136, nr. 3, blz. 379-399.
- Burtless, Gary (1995) "International trade and the rise in earnings inequality", in *Journal of Economic Literature*, jg. 33, juni, blz. 800-816.
- Castle, Robert, D.P. Chaudhri en Chris Nyland (1998) "Integration of market economies and the rights of labour: international regulation of labour standards", in Ammon Levy-Livermore (red.) *Handbook on the Globalization of the World Economy*, Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Currie, Janet en Ann Harrison (1997) "Sharing the costs: impact of trade reform on capital and labour in Morocco", in *Journal of Labor Economic*, jg. 15, nr. 3, deel 2, blz. S44-S71.
- de Mello, Luiz R. Jr. (1999) "Foreign direct investment-led growth: evidence from time series and panel data", *Oxford Economic Papers*, jg. 51, blz. 133-151.
- El-Erian, Mohamed and Shahpassand Sheybani (1997) "Private capital flow in the development of the Arab countries", in Donald Heisel (red.) *The Middle East in a Changing World, Cairo Papers in Social Science*, jg. 20 (2).
- Feenstra, Robert C. (1998) "Integration of trade and disintegration of production in the global economy", in *Journal of Economic Perspectives*, jg. 12, nr. 4, blz. 31-50.
- Frankel, Jeffrey A. en David Romer (1999) "Does trade cause growth?", in *American Economic Review*, jg. 89, nr. 3, blz. 379-399.
- Greenaway, David, Wyn Morgan en Peter Wright (1997) "Trade liberalization and growth in developing countries: some new evidence", in *World Development*, jg. 23, nr. 11, blz. 1885-1892.
- Hirst, Paul en Graham Thompson (1998) *Globalization in Question; The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity Press, 3rd edition.
- Inter-Arab Investment Guarantee Corporation (1994) *Investment Climate in the Arab Countries*, Kuwait (in Arabisch).
- Karshenas, Massoud (1997) "Macroeconomic policies, structural change and employment in the Middle East and North Africa", in Azizur Rahman Khan en M. Muqtada (red.) *Employment Expansion and Macroeconomic Stability under Increasing Globalization*, Houndmills: Macmillan.
- Khariouh, Hosni A. & Bassam El-Hammoury (2000) "Arab investments abroad (determinants and solutions)", in *Arab Economic Journal*, jg. 40, nr. 1.
- Korayem, Karima (1998) "Causes of poverty in the Arab countries: an economic perspective", in Karima Korayem en Maria Petmessidou (red.) *Poverty and Social Exclusion in the Mediterranean Area, Comparative Research Programme on Poverty*, (CROP), Bergen, Noorwegen.
- Idem (1996) "Macroeconomic policies and the poor in the Arab region", in *Preventing and Eradicating Poverty*, United Nations Development Programme (UNDP) & United Nations Department for Development Support and Management Services (UNDDSMS), New York.
- Lain, Farid H. en Rola A. Dashti (1999) "Kuwait and globalization: opportunities and constraints". Industrial Bank of Kuwait (IBK) Papers, Series nr. 56, maart.
- Lall, Sanjaya (1995) "Employment and foreign investment: Policy options for developing countries", in *International Labour Review*, vol. 134, nr. 4-5, blz. 521-540.
- Lee, Eddy (1996) "Globalization and employment: Is anxiety justified?", in *International Labour Review*, vol. 135, nr. 5, blz. 485-497.
- Nayyar, Deepak (2000) "Globalization and development strategies", paper prepared for High-level Round Table on Trade and Development: Development Directions for the Twenty-First Century. UNCTAD X, Bangkok, February 12.
- Obstfeld, Maurice (1998) "The global capital market: benefactor or menace?", in *Journal of Economic Perspectives*, 12, nr. 4, blz. 9-30.
- Ocampo, José Antonio en Lance Taylor (1998) "Trade liberalization in developing countries: modest benefits but problems with productivity growth, macro prices, and income distribution", in *The Economic Journal*, jg. 108, nr. 450, blz. 1523-1546.
- Sachs, Jeffrey (1998) "International economics: unlocking the mysteries of globalization", in *Foreign Policy*, nr. 110, blz. 97-111.
- Safadi, Raed en Sam Laird (1996) "The Uruguay Round agreements: impact on developing countries", in *World Development*, jg. 24, nr. 7, blz. 1223-1242.
- Schaeffer, Robert (1997) *Understanding Globalization; The Social Consequences of Political, Economic, and Environmental Change*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Sirageldin, Ismail en Rana Al-Khaled (1997) "The challenges of globalization and human resource development in the Arab world: myth and reality", Economic Research Forum (ERF), Working Paper 9712.

- Sullivan, Paul (1998) "Oil: Challenges and Prospects", in Donald Heisel (red.), *The Middle East and Development in a Changing World, Cairo Papers in Social Science*, jg. 20, monografie nr. 2.
- Tanner, Carolyn en Alan Swinbank (1998) "Agricultural Trade Liberalization: Regionalism versus Multilateralism", in Ammon Levy-Livermore (red.) *Handbook on the Globalization of the World Economy*, Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Thomas, Caroline en Peter Wilkin (red.) (1997) *Globalization and the South*, Houndmills: Macmillan.
- UNCTAD (1998) *World Investment Report 1998; Trends and Determinants*.
- UNESCO (1998) *World Science Report*.
- UNESCWA (1997a) *Selected Social Trends in the ESCWA Region*, New York, United Nations (in Arabisch).
- UNESCWA (1997b) *Poverty in West Asia: A Social Perspective*, New York, United Nations (in Arabisch).
- United Nations Development Programme (UNDP) (1999) *Human Development Report (1995 & 1999)*, New York: Oxford U.P.
- Weeks, John (1997) "Employment, Livelihoods and Macroeconomic Policy for the Sub-Saharan Countries", in Azizur Rahman Khan en M. Muqtada (red.) *Employment Expansion and Macroeconomic Stability under Increasing Globalization*, Houndmills: Macmillan.
- World Bank (2000a) *Entering the 21st Century: World Development Report 1999/2000*, Oxford U.P.
- World Bank (2000b) *Global Economic Prospects and the Developing Countries 2000*.
5. Vooral omwille van deze redenen heeft de Wereldbank haar langetermijvoorspellingen ten aanzien van de groei in de ontwikkelingslanden van 5,2 procent per jaar in de *Global Economic Prospects 1998/99* neerwaarts bijgesteld tot 4,9 procent in de *Global Economic Prospects 2000* (World Bank 2000b).
 6. In 1997 bedroeg de totale som van buitenlandse transacties het equivalent van 1,5 triljoen dollar per dag, wat men moet vergelijken met 82 miljard dollar per dag voor het totale BBP in de wereld en 16 miljard dollar per dag voor de wereldhandel (Nayyar 2000).
 7. Het overeenstemmende aandeel in de wereldproductie was 28 procent en 14 procent voor olie- en gasproductie in 1998. Zie *Arab League 1999*, annexen 5/12 en 5/13.
 8. Dezelfde nominale prijs werd tijdens de olieboom in het begin en het midden van de jaren negentig grotendeels behouden, maar die lag beduidend lager dan de prijzen tijdens de olieboom van 1979-1985 (zie *World Bank 2000a*, tabel A2.11; *Arab League 1999*, annex, tabel 5/4).
 9. Irak had 100 miljard vaten bewezen reserves, wat de tweede plaats achter Saoedi-Arabië opleverde. Het beschikt nog over enkele onverkende reusachtige en superreusachtige velden die, wanneer volledig verkend, Iraks bewezen reserves met ten minste 50 procent zal vermeerderen. Vóór de Golfoorlog produceerde Irak meer dan 3 miljoen vaten per dag en exporteerde er 2,8 miljoen per dag. Voor meer details, zie Sullivan (1998).
 10. Egypte, Libanon en Tunesië hebben ook internationale obligaties uitgegeven om buitenlandse investeringen aan te trekken.
 11. Deze Arabische landen zijn in alfabetische volgorde Algerije, Egypte, Marokko, Oman, Soedan, Tunesië, Jemen. Zij ontvingen 85 procent van de FDI-stromen naar de Arabische landen in 1997 (*World Bank 2000b*, tabel A2, 10).
 12. Het aandeel van de extractieve industrie was inderdaad uitzonderlijk laag in 1998 omwille van de oliecrisis. Gezien dat feit moet het aandeel van de extractieve industrieën in het BBP in werkelijkheid hoger worden aangeslagen dan hier aangegeven. Per definitie zijn de aandelen van de andere sectoren dus lager.
 13. Zo missen we opvallend genoeg betrouwbare data. Men moet hier betrouwen op toevallige gegevens. De investeringen in de petrochemische sector stegen in de jaren tachtig significant, wat resulteerde in een meer dan 9,0 miljoen ton verhoging van de productiecapaciteit. Hiervan gebeurde in Saoedi-Arabië 60 procent van de stijging in de basischemie (Abdel-Khalek 1987: 84). De geplande productiecapaciteit in Saoedi-Arabië die voor 2000 in werking zou treden, bedroeg 1.738 miljoen ton ethyleen, polyethyleen en propyleen (*Arab League 1999*).
 14. Voor andere meetinstrumenten voor de kwetsbaarheid van de Arabische landen in 1993, zie Korayem (1996).
 15. De schatting van de kwetsbaarheid voor 1993 is geleend van Korayem (1996) en voor 1998 komt de berekening van *Arab League* (1999), tabellen 1/2 en 1/9.

Noten

1. De procentuele ondersteuningslast geeft aan hoeveel mensen gemiddeld door één werkende worden ondersteund. De hoge ratio in de Arabische landen betekent dat iedere werkende in deze landen gemiddeld financieel drie tot vier personen onderhoudt, terwijl iedere werkende in de ontwikkelde landen en de NICs, waar het inkomen aanzienlijk hoger is, gemiddeld slechts twee personen onderhoudt (Korayem 1998: 41).
2. De industriële sector in de meeste belangrijke olie-exporterende landen is verbonden met de olieproductie en met de petrochemische en andere olieproducten (zie de industriële sector in de landen van de GCC in *The Inter-Arab Investment Guarantee Corporation*, 1994).
3. Sachs (1998) vermeldt nog een ander onderscheid, namelijk tussen de tropische landen versus die in de gematigde klimaatzones. Hij stelt dat in het eerste geval deze landen kunnen lijden onder armoedige landbouwomstandigheden en besmettelijke ziekten.
4. Voor meer gedetailleerde gegevens en een analyse van de demografie en het arbeidsaanbod over de periode 1960-1990, zie Sirageldin en Al-Khaled (1997) en Karshenas (1997).

16. GDRs of *Global Depository Receipts* en ADRs of *American Depository Receipts* zijn verhandelbare (dus op de beurs ergens genoteerde) effecten waardoor investeerders hun portefeuille kunnen spreiden. Financiële "producten" als *Depository Receipts* (DRs) of *Global Certificates of Deposits* (GCDs) bieden vele voordelen, omdat ze liquide zijn en weinig kosten veroorzaken, waardoor ze ook gemakkelijk via sterk gediversifieerde indexen en -korfjes door internationale banken en effectenhuizen worden aangeboden. Het is op deze manier dat aandelen van bedrijven uit ontwikkelingslanden veelal via regionale en sectoriële indexen steeds meer verhandeld worden. (nvdv)
17. Voor meer details over dit onderwerp zie Lall (1995).
18. De landen van deze Triade trokken 75 procent van de FDI-stromen in de jaren tachtig aan. Bij het begin van de jaren negentig was dat 75 procent van de totale geaccumuleerde FDI-voorraad en 60 procent van de FDI-stromen die door deze drie spelers werden aangetrokken (Hirst en Thompson 1998).
19. De Russische Federatie, Turkije en Polen.
20. Voor andere visies op de negatieve invloeden op de ontwikkelingslanden, zie Thomas en Wilkin (1997).
21. De gemiddelde jaarlijkse loonkosten in de industrie waren bij voorbeeld in Tunesië 10,5 procent en 8,6 procent van de vergelijkbare arbeidskosten in respectievelijk Frankrijk en Duitsland (Boughzala 1997).
22. Er wordt beweerd dat de huidige mate van liberalisering van de landbouwmarkten die het gevolg is van de vermindering met 36 procent van de douanetarieven door de ontwikkelingslanden, minder ver gaat dan de statistieken suggereren. Eén van de redenen hiervan is dat de douanetarieven over de basisperiode van 1986-1988 relatief hoog waren in vergelijking met de meer representatieve periodes omdat er in die jaren beduidend lagere prijzen voor landbouwproducten werden betaald. Als gevolg hiervan zal het douanetarief dat van toepassing is op landbouwproducten, na een vermindering met 36 procent hoger uitvallen dan hetgeen had gegolden indien de basisperiode voor het gemiddelde tariefniveau meer representatief was geweest (Tanner en Swinbank 1996).
23. Het Landbouwakkoord werd in 1995 van kracht (Tanner en Swinbank 1996, blz. 629).
24. Voor Oman kan de hoge tewerkstelling in de landbouw worden verklaard door de hoge directe en indirecte subsidies aan landbouwactiviteiten, inclusief de visserij (UNESCWA 1997b: 74).
25. Deze modellen veronderstellen dat alle basisparameters, zoals import- en exportelasticiteit, technologie en de structuur van de voorkeuren, onveranderd blijven als de handelsbelemmeringen volledig ontmanteld worden (Boughzala 1997).
26. Zo wordt verondersteld dat Marokko en Tunesië naar het niveau van een land met een gemiddeld scholingsniveau zullen stijgen en dat zij de mogelijkheid zullen hebben om meer geavanceerde producten te ontwikkelen en te exporteren. Men neemt aan dat de bedrijven zich efficiënter zullen gedragen en aan de internationale vereisten zullen voldoen als de handelsbeschermingen maar worden opgeheven en dat door een vrijhandelszone met de EU de instroom van FDI zal worden bevorderd (Boughzala 1997).
27. De jaartallen tussen haakjes duiden op het beginjaar van het programma.
28. In Egypte bij voorbeeld werd in de periode 1976-1986 44,4 procent van de nieuwe toetreders tot de arbeidsmarkt opgevangen door de openbare sector (UNESCWA 1997a: 87).
29. In Jordanië bij voorbeeld daalde de tewerkstelling in de openbare sector van 50 procent (45 procent in bepaalde schattingen) in 1987 tot 33,7 procent in 1993 na het starten van een SAP (UNESCWA 1997a: 79).
30. Dit omvat vooral voedingsgranen zoals tarwe, ruwe voedergranen en rijst.
31. Toch zal de stijging van de kosten van levensonderhoud voor deze consumenten allicht lager uitvallen dan voor de stedelijke bevolking, daar een deel van de oogst voor eigen verbruik kan worden aangewend. De boeren kunnen ook verschillende voedingsproducten bestemd voor eigen verbruik op een kleine schaal verbouwen en daardoor prijsstijgingen voor voedingsproducten vermijden.
32. Door bij voorbeeld de daling van de douanetarieven tot nul zal de NAFTA de inkomsten van de Verenigde Staten met ongeveer 4 miljard dollar per jaar verminderen en de belastingverminderingen zullen voor Canada en Mexico zorgen voor ongeveer 3 miljard dollar aan gederfde inkomsten (Schaeffer 1997).